

Väljavõte Eesti saadiku Moskvast August Rei mälestustest

16. juunil kell 14.30 andis N. Liidu välisasjade rahvakomissar V. Molotov mulle kui Eesti Vabariigi saadikule üle ultimaatumi Eesti valitsusele. [---] Järgmisel päeval, 17. juunil sain telegraafi teel korralduse sõita viibimata Tallinna. [---]

Pärast mõnetunnilist puhkust tuli mul koos välisminister Piibuga minna raudteejaama, et vastu võtta Kremli emissari Zhdanovit, kes pidi saabuma rongiga kell 6 hommikul (19. juunil). Jaamahoone oli sisse piiratud punaväe sõdurite tihedast ahelikust. Vist olid sõdurid Tallinna toodud lähemaist N. Liidule renditud õhu- ja mereväebaasidest. Hulk erariides isikuid, kelles oli kergesti ära tunda nõukogude salapolitsei agente, lonkis jaamahoones ringi.

Kell 10 hommikul läksin vabariigi presidendi juurde, kes oli teatanud, et soovib mind näha kohe mu Tallinna jõudmisel. Selgus, et president tahtis mind näha selle valitsuse eesotsas, kes tuli ametisse nimetada tolle kohustuse täitmiseks, mille Eesti Vabariik oli N. Liidu ultimaatumile alistudes endale võtnud. Ta ütles, et tema arvates mina olen ainus isik, kellel võis mõningal määral lootust olla tolle hirmuäratavalt raske ülesandega toime tulla, mis kujunenud olukorras pidi peaministrile langema. „Korrekse ja lojaalse diplomaatilise esindajana on teil korda läinud oma ülesandeid Moskvast nii täita, et vähimatki rahulolematuse avaldust pole selle kohta Nõukogude valitsuse poolt kuuldavale tulnud,” ütles president. „Ei ole ühtegi teist Eesti kodanikku, kelle isik oleks Nõukogude juhtidele nii hästi tuntud kui teie.” [---]

Mu peamine vastuväide oli see, et kommunistid kõige ägedamini vihkavad niisuguseid poliitikategelasi nagu mina, kes on alati vankumatult kinni pidanud demokraatia põhimõttest ja sellepärast ikka on resoluutselt keeldunud kommunistidega mingisugust sobimust või kokkulepet tegemast. [---] Peale üsna pikka vaidlemist ja väga visa vastuseismist olin ma lõpuks sunnitud presidendi ettepaneku vastu võtma.

Kell oli juba üle poole üheteistkümnepäevase ja Zhdanov pidi keskpäeval presidenti külastama. Kuna oleks ilmselt ebakohane olnud alustada läbirääkimisi poliitiliste erakondadega uue kabineti moodustamise suhtes, teadmata, missugused kavatsused ja plaanid on Zhdanovil, siis palus president mind tema ametruumes ära oodata, millised tulemused on tema kõnelusel selle vägeva härraga.

Nende kõnelus kestis poolteist tundi. Niipea kui Zhdanov oli lahkunud, kutsus president mind uuesti oma kabinetti. Naeratusega, mis oli ühtaegu hämmastunud ja kuidagi nagu murelik, teatas ta mulle ilma pikema sissejuhatusega, et minu palavam soov on täide läinud. „Teie vabanete sellest ülesandest, mida te nii vastu tahtmist nõustusite oma peale võtma. Zhdanovil on omaenda kandidaat, aga ma olen valmis iga summa peale kihla vedama, et te iialgi ei suuda tema kandidaadi nime aimata.” Seda kinnitasin ma ka kõige puhtamast südamest, kui president ütles, et see on üks arst väikesest provintsilinnast Pärnust – Johannes Vares, rohkem tuntud üldsusele moodsa luuletajana varjunimega Barbarus.

Teiste valitsusliikmete kohta polnud Zhdanov mingeid soovide avaldanud ega ta olnud ühtegi teist nime nimetanud.

[---] Pärastiste sündmuste valguses on kerge aru saada, mispärast Vares oli Moskva poolt välja valitud Eesti peaministri kohale. Kreml oli otsustanud Balti riigid annekteerida, kuid anneksioon teostada salakavalalt varjatud viisil, nimelt lavastades selle Eesti rahvaste oma rahvuslikust vabadusest vabatahtliku loobumisena. Uus „sovjetisõbralik” valitsus, mis tuli seejuures neile rahvastele peale sundida, pidi kavatsesid lavastusega kõige tähtsamat ja lausa otsustavat osa etendama. Kui kohe algusest peale oleks ilmne olnud, et Moskva sihiks on Balti riikide annekteerimine ja sovjetiseerimine, siis poleks olnud mingit võimalust kavatsesid lavastuse õnnestumiseks. Seepärast tuli hoiduda sellest, et tuntud kommunistide uue „sovjetisõbraliku” valitsuse liikmete hulka võtta, ja see pidi moodustatama naiivikestest, kel polnud mingit arusaamist sellest, missugust osa neil tuli mängida. Vares osutus niisugusele

osale ideaalselt kohaseks.

Otsekohe pärast nõupidamist peaministri ja sõjavägede ülemjuhatajaga võttis president vastu Varese. See härra ei võtnud vaevaks simuleerida imestust presidendi ettepaneku üle, nagu viimane ütles mulle kaks päeva hiljem. Oli päevaselge, et kokkulepe ses asjas oli saavutatud Varese ja Sovjeti valitsuse vahel tükk aega varem.

[---] Kuna juhtusin sel päeval* vaba olema, läksin välisministeeriumi lootes, et saan seal vast rohkem informatsiooni sündmuste kohta. Seal sain ma kuulda, et siseministrile, kel oli olnud varahommikul kõnelus Nõukogude saatkonnaga, oli sealt üsna teraval ja ähvardaval toonil öeldud, et Eesti võimud peavad hoiduma sündmustele vahelesegamisest, sest punavägi pidi kõige eest hoolt kandma. Selle teadaandega arvestades oli valitsus siseministrit volitanud politseile korraldust tegema, et see hoiduks meelevaldajate ettevõtetesse vahele segamast. Umbkaudu kella 10 ajal läksin Vabaduse väljakule, et oma silmaga näha, mis seal sünnib. Väljakule kogunenud rahvahulka hindasin ma ligi kahele tuhandele, igatahes vähemale kui kolm tuhat, pealtvaatajad kaasa arvatud. Ei olnud kahtlust et rõhuv enamus töölisi, kes ähvarduste mõjul vabrikulist välja tulnud, oli embkumb kas tee peal või väljakul „kadunud”. Väljaku serval seisid sovjeti tankid.

Vaevalt olin mahti saanud väljakul ringi vaadata, kui meelevaldajad hakkasid Toompea poole liikuma, kus asuvad peaministri ametruumid ja rida ministeeriume. Meelevaldajad liikusid tänaval ja pealtvaatajad, kelle hulgas ka mina olin, kõnniteedel.

Kuna väike väljak peaministri ametruumide ees oli liigselt rahvast täis, lugesin paremaks siirduda presidendi lossi, et anda end presidendi käsutusse, selle asemel, et rahvamassi keskel tõugelda. Toompealt alla minnes möödusin meelevaldajate kolonni tagumisest osast. Siin ja seal kolonnis kuuldus laulmist. Minu suureks imestuseks kuulsin mõnda osa kolonnist sovjetivene laule laulvat, mida ma esmakordselt olin Moskvas kuulnud ja mis kindlasti olid kõikidele Eestis absoluutselt tundmatud. Esimesel hetkel, kui ka seda laulmist kuulsin eemalt, kust veel ei saanud lauljaid näha, arvasin, et grupid nõukogude vene sõdureid või madruseid marsivad kolonnis kaasa. Mu oletus osutus aga eksituseks: kõik need, kes laulsid, olid erariides. Nende riietus, näod ja kogu nende hoiak ei jätnud ühtegi kahtlust sellest, et nad olid venelased ja nõukogude kodanikud. Muidugi võis nende seas ka erariides punaväe sõdureid ja sovjeti madruseid olla. Nende suur enamik näis aga vene töolistest koosnevat ja polnud raske aimata, et nad olid lähemaist N. Liidule renditud laevastikubaasidest ja lennuväljadelt Tallinna toimetatud. See minu oletus leidis kinnitust rea tunnistajate poolt, kes olid varahommikul näinud pikki kolonne sovjeti veoautosid, täidetud erariides sõitjatega, veerevat Tallinna poole Paldiskist, Kloogalt ja teistest N. Liidule laevastikubaasideks ning lennuväljadeks renditud kohtadest. [---]

Kell oli umbes kolmveerand kaksteist, kui presidendi lossi juurde jõudsin. Presidenti oli juba informeeritud, et peaminister oli meelevaldajate delegaadid vastu võtnud ja et kolonn oli uuesti liikuma hakanud Kadrioru, s. o. presidendi lossi suunas. Ainus vastus, mida peaminister oli saanud anda, oli see, et uue, „sovjetisõbraliku” valitsuse ametissenimetamine olenes Varese ja võib-olla ka Zhdanovist.

Ei kestnud kaua, kui meelevaldajad jõudsid presidendi lossi ette. Tänav ja kõnnitee lossi ees täitis nendega ning nende seas võtsid ka kolm või neli tanki ja paar sovjeti veoautot aset.

Sovjeti-vene mundris ohvitserid istusid veoautodel või liikusid nende ümber. Väljak lossi ees oli akendest väga hästi nähtav. Peale minu viibisid presidendi juures: sõjavägede ülemjuhataja, presidendi kantselei ülem ja adjutant, presidendi arst (dr. Raukas) ja minu abikaasa, keda ma lossi jõudes olin telefoni teel palunud sinna tulla. Meelevaldajate arv oli nüüd juba kindlasti alla tuhande. Enamus neist, keda ähvarduste abil oli sunnitud meelevaldusele minema, oli vahepeal sobiva juhuse leidnud tee peal kolonnist lahkuda.

Kui kolonni saba oli lossi ette jõudnud, hakkas keegi ühelt sovjeti veoautolt kõnet pidama. [---]

Kui kõneleja oli lõpetanud, võttis president sõna. Ta ütles, et ainsaks tähiseks, mis on teda juhtinud tema pikaaegse avaliku tegevuse kestel, on olnud siiras tahe teha kõik, mis tema võimuses, et tõrjuda eemale eesti rahvast viletsust ja kannatusi ning aidata temal saavutada kultuurrahvale väärilisi paremaid elutingimusi. Presidendi sügava veendega ja hõõguva jõuga väljendatud sõnad kutsusid esile spontaanse käteplaksutuse, mis näitas, et tunduv osa rahvahulgast oli diametraalselt vastupidisel arvamusel meelevaldust korraldajate omaga. Et pääseda ootamatult tekkinud ebamugavast olukorrast, hakkasid viimased presidenti jämedate vahelehiüetega ja lärmitsemisega segama, ilmselt selleks, et teda sundida oma kõnet katkestama. Seda märgates ütles president, et kui ei peeta kinni kultuurinimeste kombest, mis käsib hoiduda kõnelejat segamast, siis ei jää temal muud üle kui kõne katkestada: „Kui teil on mulle midagi ütelda, siis saatke mõni esindaja minu jutule.”

Mõni minut hiljem võttis ta kõrvaltoas vastu neli-viis delegaati meelevaldajate hulgast. Ta andis neile sama vastuse, mille peaminister oli andnud.

Vahepeal jätkus miiting lossiesisel väljakul. Kõned muutusid järjest metsikumaks ja tekkis mulje, et korraldajatel läks ikka raskemaks nende poolt kutsutud vaime vaos hoida. Äkki kajasis hüüded: „Lipp maha!” Ilmselt oli mõnel tuisupeal tekkinud mõte presidendi lossil lehviv lipp maha rebida. Raske oli aimata, mis oleks juhtunud, kui ässitajail oleks korda läinud hulka oma mõju alla saada. Vahisõdurid oleksid sissetungijaile tule avanud ja keegi poleks võinud ennustada, kuidas sovjeti tankid oleksid sellele reageerinud.

Nagu aga pärastised sündmused näitasid ja mingi kuues meel meile ütles, ei olnud sellised vägivaldteod lavastuses ette nähtud, mida ka kerge oli mõista. Kõikide, eriti maailma ajakirjanduse kirjasaatjate ja välissaatkondade personaali silme all ja sovjeti tankide kaitse all korraldatud vägivaldteod presidendi vastu oleksid kavatsatud lavastuse täiesti ära rikkunud. Sellepärast hakkas üks juhte hulka manitsema mitte oma aru kaotada. „Pidagem kinni sellest eeskujulikust distsipliinist, mida seni oleme üles näidanud,” manitses ta. Ja silmnähtavalt selleks, et pöörata rahvamassi mõtted teisale, üks juhtidest pani ette siirduda vanglate juurde, et vabastada poliitilised vangid. Rahvahulk, kes vahepeal oli veel enam kokku kuivanud, võttis seda hüüdsõna meeleldi kuulda, ja varsti oli lossiesine väljak tühi ja rahulik. Punaväe tankid ja sovjeti veoautod lahkusid koos meelevaldajatega.

Umbes kolmveerandi tundi hiljem informeeris kohtuminister telefoni teel presidenti, et rahvasalk mõne sovjeti tanki saatel oli ilmunud Keskvangla ette ja nõudnud poliitiliste vangide vabastamist. Tegelikult olid kõik poliitilised vangid kaks aastat tagasi varem, uue põhiseaduse jõusseastumisel amnesteeritud. Ainsad vangla elanikud, kelle kuritegudel oli midagi ühist poliitikaga, olid need, kes olid süüdi mõistetud spioneerimises N. Liidu heaks. Kuna punaväe tankid seisis ähvardavalt vangla värava ees seisva rahvahulga taga, andis president käsu vabastada kõik need vähesed vangid, keda kuidagi võis „poliitiliste vangide” hulka arvata. [---]

President käskis mul kella viieks lossi tagasi tulla. Ta tahtis nõu pidada peaministri, sõjavägede ülemjuhataja ja minuga uue valitsuse liikmete nimestiku asjus, mille Vares pidi vaheajal temale esitama. Viimane pidi kella kuue ajal uuesti tulema. Ta polnud sugugi püüdnud varjata, et tal endal pole selle nimestiku kohta peaaegu midagi öelda. Temale oli valitsuse liikmete täielik nimestik Nõukogude saatkonnas üle antud. Ainus punkt, milles tal oli juhus olnud oma tahet avaldada ja koguni õnnestunud seda maksuma panna, oli tema sõbra professor Hans Kruusi määramine peaministri asetäitjaks. See oli tal korda läinud seetõttu, et ta oli peaministri ameti vastuvõtmisega nõustunud vaid sel puhul, kui Kruus saab valitsuse liikmeks peaministri asetäitjana. Ta oli ka presidendile avameelselt seletanud, mispärast ta selles küsimuses oli kangekaelne; kuna tal endal teadmised ja kogemused poliitika alal peaaegu täiesti puudusid, oli ta lugenud tingimata tarvilikuks, et tema lähedane sõber Kruus, keda ta pidas sel alal vilunuks, tema kõrval seisaks. [---]

Üks sootuks tähtsusetu muudatus mitte nimestikku võetud isikutes, vaid neile määratud

ametikohtades näis aga soovitatav olevat. Põhjustel, mis pole nii tähtsad, et neid siin ära tuua, näis meile soovitatav, et kaks härrat, kellele olid välisasjad ja haridusala määratud, vahetaksid kohad.** [---]

Möödus tund, kuid Vares polnud ikka veel tagasi tulnud. Ootasime teda kannatamatult, kui äkki kuuldus linna pool laskmist ja telefoni teel hakkas alarmeerivaid uudiseid saabuma, et linnas on puhkenud rahutused. Esmalt, kella 20 paiku kostsid üksikud paugud, kuid varsti võis kuulda üsna elavat tulistamist, vahel sekka kuulipildujate raginatki. Telefoni teel antavate teadete järgi oli tänava mob siin ja seal asunud politseilt relvi ära võtma. Arvestades seda, et mürgeldavaid korrarikkujaid saatsid sovjeti-vene sõdurid ja madrused, kes neid kaitsesid ja julgustasid korra ning seaduse rikkumistele, oli politseiülem siseministri juhtnööri kohaselt käskinud politseinikud tänavailt ära kutsuda. Paari politseijaoskonda oli mob sisse tunginud ja sealt relvad ära röövinud. Siin-seal tänavail oli põhjakihhi esindajaile käsirelvi välja jagatud. Oli kerge aimata, kust selleks korraldused olid tulnud. Ühiskonna kriminaalne põhjakiht, kes alati on valmis pinnale kerkima, et juhust kasutada, kui politseivõim on välja lülitatud ja halvatud, oli tegevusse astunud.

Kella 22 paiku kuuldus mitmelt poolt tulistamist. Olukord hakkas muretäratavalt tõsiseks muutuma, eriti seetõttu, et nõukogude okupantide kavatsused ja plaanid olid läbinähtamatud. Kella 10 paiku teatati, et üks jõuk oli tunginud peaministri ametiruumidesse ja oli „revolutsioonilise initsiatiivi korras” välja kuulutama mingit „tööraha valitsust”. Ka need sissetungijad olid tegutsenud sovjeti-vene sõdurite ja madruste heatahtliku kaitse all, kuna eesti politsei pidi end eemale hoidma. Oli see episood mingisuguste põrunud ajude ja tuisupeade spontaanne ettevõtte, ilma ühegi seoseta Varese kabineti moodustamisega, või oli Zhdanov loobunud selle moodustamise kavatsusest ja tõstnud täisverelise kommunistliku „tööliste valitsuse” moodustamise päevakorda? Me kobasime pimeduses, ilma et oleksime midagi Zhdanovi plaanidest teadnud. Sõjavägede ülemjuhataja, kes oli otsekohe pärast rahutuste puhkemist läinud oma staapi, oli tagajärjetult püüdnud punaväe peakorteriga ühendusse astuda. Ei punaväe komandör, ei tema staabiülem ega keegi teine tema asendajaist polnud traadi teel kättesaadav.

[---] Me hingasime kergendatult, kui Vares viimaks saabus. Istusin toas, mis oli selle toa kõrval, kus president Varese vastu võttis. Kuna vaheuks oli lahti, siis kuulsin iga sõna nende kõnelusest sama hästi, nagu oleksin nendega ühes toas istunud. Varesel ei olnud korda läinud Zhdanovilt nõuolekut saada ettepanud muudatustele. [---]

President kirjutas sealsamas alla Varese poolt juhitava valitsuse ametisse nimetamise käskkirjale ja Vares andis otsekohe presidendile ametivande. President palus peaministrit kohe asuda tegevusse ja võtta tarvitusele abinõud korra taasjaluleseadmiseks linnas. Esimeseks sammuks ses suunas pidi muidugi olema Zhdanovi poole pöördumine palvega, et punaväe üksustele antaks käsk loobuda avaliku rahu rikkujaid toetamast ja julgustamast ning politseid korra alalhoidmises takistamast. Vares tõttas minema, et presidendi korraldust täita. Korra taasjaluleseadmine ei võinud loomulikult nagu nõiakepi väel toimuda. Üsna elav tulistamine kestis veel ligi kella üheteistkümmeni, mil see hakkas vaibuma. Üksikuid pauke kuuldus veel poole ööni. [---]

August Rei. Traagiliste sündmuste tunnistajana. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, 3. Stockholm, 1956, lk. 17–25.

*S. o. 21. juunil 1940.

** *Jutt on välisministri ja haridusministri kandidaatidest Nigol Andresenist ja Johannes Semperist.*